

Міністерство культури України
Національний історико-етнографічний заповідник
«Переяслав»

Сергій ТАРАНЕЦЬ

**МІСТО ПЕРЕЯСЛАВ
ТА ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОВІТ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
(нариси з історії та культури)**

Видавництво Ліра-К
2019

УДК 908(477.41-89Пер)"185/192"
Т19

Рецензенти:

кандидат історичних наук, професор О. В. Колибенко
кандидат історичних наук Т. Ю. Нагайко

Таранець С. В.

Місто Переяслав та Переяславський повіт у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття (нариси з історії та культури). –Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. – 232 с., іл.

Уперше досліджено джерельну базу та історіографію з історії і культури міста Переяслава та Переяславського повіту, розглянуто соціально-економічний, духовний і культурний розвиток краю в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Для істориків, краєзнавців і всіх тих, хто вивчає українську історію та культуру.

УДК 908(477.41-89Пер)"185/192"

З М І С Т

Передмова	5
Глава 1	
Джерельна база та історіографія з історії і культури міста Переяслава та Переяславського повіту	8
Глава 2	
Соціально-економічний розвиток міста Переяслава в другій половині XIX – на початку XX століття	39
Переяслав – визначний духовний православний центр Лівобережної України	59
Освіта в Переяславі в середині XIX – на початку XX століття ...	100
Глава 3	
Соціально-економічний розвиток Переяславського повіту в другій половині XIX – на початку XX століття	123
Релігійне життя православних громад Переяславського повіту в другій половині XIX – на початку XX століття	174
Освіта в Переяславському повіті в другій половині XIX – на початку XX століття	191
Бібліотечна справа та медичне обслуговування на Переяславщині ..	199
Заключна частина	203
Список використаних джерел та літератури	207
Список скорочень	230

Благовірний князь Борис (в Хрещенні Роман), стратотерпець

Передмова

З досить давніх часів Переяслав відігравав важливу роль в історичному, громадському, культурному та духовному житті України. Місто належить до тих небагатьох населених пунктів нашої держави, що мають свою понад тисячолітню історію. За літописними джерелами, Переяслав близько 993 року заснував великий князь Володимир. Легенда повідомляє, що під час бою руський богатир здобув перемогу над печенізьким воїном та «перейняв у нього славу», від чого й поселення почали називати Переяслав. За іншою версією вважається, що Переяслав заснований не пізніше 907 року, позаяк згадувався в літописі серед інших руських міст після походу князя Олега на Візантію. Уже тоді місто було великим адміністративним, торгово-ремесловим центром слов'янського племені полян. Із середини XI до середини XIII ст. Переяслав був столицею потужного Переяславського князівства, де володарювали такі відомі діячі Давньої Русі, як князь Всеволод Ярославович, Володимир Мономах та ін.¹

Після хрещення Русі саме в Переяславі оселився глава давньоруської православної Церкви, завдяки чому місто на п'ять десятиліть стало загальноруським центром православ'я. З 90-х років X ст. там розмішувалася кафедра митрополитів Київських та всієї Русі. Оселяючи митрополита, великий князь Володимир віддав йому місто в повну власність, у такий спосіб прирівнявши духовного главу митрополита до світського глави князя². Однак Ярослав

¹ *Пархоменко В.* Церковно-историческое значение г. Переяслава // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1907. – № 23. – С. 1031.

² *Пархоменко В.* К тысячелетнему юбилею города Переяслава // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1907. – № 18. – С. 850.

Мудрий вирішив перенести резиденцію митрополитів до Києва, у новозбудований Софійський собор, надавши цим більше блиску давньоруській столиці. Утім, Переяслав і надалі залишався резиденцією православних архієреїв упродовж двох століть.

Особливо багато для Переяслава зробив єпископ Єфрем, який правив там у 80-х роках XI – на початку XII ст. Він спорудив у місті кілька нових храмів, лікарень, притулків для бідних тощо. У 1239 році мученицькою смертю від татаро-монголів загинув єпископ Симеон, з іменем якого закінчується доба переяславських архієреїв давньоруського періоду. У 1261 році єпархію в Переяславі ліквідували й силоміць перенесли до столиці кочівників у м. Сарай. Там вона перебувала до 1454 року, потім її перенесли під Москву, в Крутиці. Як і Київ, Переяслав надовго втратив своє попереднє значення, адже був незахищеним від набігів кочівників і далі спустошувався³.

Понад три століття Переяслав залишався на периферії духовного, культурного та економічного життя України. Відродження міста розпочалося наприкінці XVI ст. завдяки зусиллям князя В. К. Острозького, однак тамтешня єпископська кафедра була відновлена лише в 1698 році, коли на новий рівень піднімалося церковне значення Переяслава. У 1701 році в місто рукопокладено першого єпископа нового часу Захарія (Корниловича), який відбудував там Михайлівський монастир. Понад тридцять років переяславських архієреїв обирали вікарними єпископами Київської митрополії⁴.

У 1733 році єпископ Арсеній (Берло) отримав право на окреме правління і став самостійним єпископом Переяславським та Бориспільським. У 1738 році він заснував у Переяславі колегіум, завдяки чому (поряд з Києвом та Черніговом) місто стало визначним освітнім центром України. У духовній семінарії навчалися студенти з Переяслава, Києва, Чернігова, Ніжина, Сум, Конотопа, Гадяча, Глухова, Любеча, а також населених пунктів Правобережної України.

³ Пархоменко В. К тисячелетнему юбилею города Переяслава // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1907. – № 18. – С. 851.

⁴ Там само. – С. 852.

Виховання здійснювалося в душі православної віри, тому в третій чверті XVIII ст. Переяслав став осередком православ'я в боротьбі з унією та католицизмом. Українці заповзято стали на захист віри своїх батьків і дідів. Місто стало центром комунікації, куди поспішало правобережне духовенство за настановами в утвердженні в православ'ї⁵. Під час реорганізації меж православних єпархій на початку XIX ст. там залишено резиденцію полтавських і переяславських архієреїв, а сам Переяслав аж до 1847 року був її адміністративним центром⁶.

Праця складається з передмови, чотирьох глав і заключної частини. У першій главі вперше комплексно досліджено джерельну базу та історіографію з історії і культури Переяслава та Переяславського повіту, у другій главі розглянуто соціально-економічний, духовний і культурний розвиток міста в другій половині XIX – на початку XX ст., у третій – соціально-економічний розвиток, релігійне життя та освіту населення Переяславського повіту в означений період, у четвертій – деякі аспекти бібліотечної справи й медичного обслуговування мешканців, звернено увагу на видатних людей краю. Для уявлення цілісності історичної картини автор інколи виходить за хронологічні межі дослідження, зокрема в частині діяльності Переяславської духовної семінарії, що істотно впливала на розвиток освіти в аналізованій період.

⁵ *Пархоменко В.* Церковно-историческое значение г. Переяслава // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1907. – № 23. – С. 1037.

⁶ *Пархоменко В.* К тысячелетнему юбилею города Переяслава // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1907. – № 18. – С. 853.

Глава 1

Джерельна база та історіографія з історії і культури міста Переяслава та Переяславського повіту

Історія Переяслава та Переяславського повіту здавна приваблювала увагу українських, російських і радянських істориків. Із цією метою Переяславщину відвідували М. А. Маркевич, М. О. Максимович, Т. Г. Шевченко, В. Б. Антонович, М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, А. В. Стороженко, В. Г. Ляскоронський, Д. І. Яворницький, Д. І. Багалій, М. Н. Петровський, Б. Д. Греков, І. П. Крип'якевич, К. Г. Гуслистий, В. О. Голобуцький, М. К. Каргер, В. Г. Заболотний, Б. О. Рibaков, О. М. Апанович та ін. Дехто з них цікавився багатомісною і важливою історією цього краю, інші народилися на цій землі й не могли оминати її яскравої історії у своєму науковому доробку.

Відомим колекціонером старовинних історичних документів був український історик, етнограф і фольклорист М. А. Маркевич (1804–1860), який створив у с. Турівка Прилуцького повіту Чернігівської губернії історичний архів з рідкісними стародруками, рукописами, листами видатних діячів України та Росії кінця XVI–XVIII ст. Зібрання вченого налічувало близько 12 тисяч рукописів. Зокрема, туди входили документи з бібліотеки Петра Рум'янцева із с. Ташань Переяславського повіту. З Полтави, за сприяння Івана Котляревського і полтавського віце-губернатора, він отримав бібліотеку родичів Іполита Богдановича, що налічувала 400 томів книг, рукописів, серед яких вирізнявся «Келейный Летописец» Дмитра Ростовського. Микола Андрійович був автором п'ятитомної монографії «Історія Малоросії», що була видана в Москві в 1842–1843 роках (певною мірою причетна до Переяславського краю). На особливу увагу заслуговують його праці з етнографії та фольклору, які й донині не втратили своєї актуальності:

«Звичаї, повір'я, кухня та напої малоросіян» (Київ, 1860), «Про клімат Полтавської губернії» (Москва, 1850), «Про бджільництво Полтавської губернії» (Москва, 1851), «Про вівчарство Полтавської губернії» (Москва, 1851), «Про народонаселення Полтавської губернії» (Київ, 1855)¹.

У 40-х роках XIX ст. М. О. Максимович (1804–1873) змушений був залишити Київський університет і оселитися на хуторі біля с. Прохорівка Переяславського повіту, де й прожив тридцять наступних років, інколи від'їжджаючи у справах до Києва, Москви та Петербурга. Засновник українського народознавства, редактор «Киевских ведомостей» М. О. Максимович здійснив багато краєзнавчих розвідок, записав ігри, легенди, згадки про заснування тутешніх сіл, видав три збірки зібраних ним народних пісень, загалом став першопрохідцем у дослідженні історії переяславського краю. Особливо значущими є його дослідження – «Свято весняного Бориса на Переяславщині», «Давня єпархія Переяславська», «Про десять міст та деякі села давньої України», «Місто Переяслав у стародавні часи»².

Михайло Олександрович збирав усну народну творчість та вивчав етнографію українського народу. Як перший ректор Київського університету, він створив ботанічний сад, був членом Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів, написав низку наукових праць з філології, славістики та історії. Значна частина досліджень вченого стосується історії стародавнього періоду Русі. У своїх працях, наслідуючи М. В. Ломоносова, М. О. Максимович виступав проти норманських поглядів російських та зарубіжних істориків щодо походження слов'ян і Русі. Власні висновки професор підтверджував високим розвитком духовного життя на Русі, зокрема писемності, літератури, поезії, що виключало припущення про нормандсько-скандинавський початок історії Русі. Учений

¹ Ясь О. В. Маркевич Микола Андрійович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ, 2009. – Т. 6 : Ла–Мі. – С. 512.

² Освіта і культура Переяславщини – важлива складова національного розвитку України // Переяслав у віках: До 1100-ліття першої згадки у літописному джерелі / авт.-упоряд.: В. Коцур, О. Колибенко. – Київ, 2007. – С. 371.

першим вказав на шляхи й антинаукові засоби, якими послуговувалися норманісти у своїх дослідженнях. На його думку, слов'яноруське історичне життя на Русі почалося набагато раніше, а власне Київська Русь була періодом не початку, а завершення тисячолітнього періоду історії слов'ян, їхнього політичного життя, самобутнього формування народності й культури³.

Значну увагу М. О. Максимович приділяв історії українського козацтва та Визвольній війні українського народу проти шляхетської Польщі, характеризував її як загальнонародну, справедливу; вів полеміку з М. П. Погодіним і П. О. Лавровським, які заперечували автохтонність українців на території Київської Русі й самобутність української мови. Для Михайла Олександровича тема козацтва залишалася пріоритетною. Він уперше у вітчизняній історіографії дав цілісну картину Козаччини та Хмельниччини⁴.

У 1845 та 1859 роках у Переяславі й Переяславському повіті жив Т. Г. Шевченко (1814–1861). У той час він працював художником у Київській тимчасовій комісії для розбору давніх актів, за дорученням якої багато подорожував Київщиною, Полтавщиною, Чернігівщиною, Поділлям, Волинню, здійснюючи замальовки археологічних та історичних пам'яток, збираючи народні перекази, оповідання, легенди, писемні пам'ятки, пов'язані з Козацькою добою, спостерігаючи за життям людей.

У серпні, листопаді та грудні 1845 року Тарас Григорович зупинявся в міського лікаря А. О. Козачковського. Поет познайомився з ним, коли ще навчався в Академії мистецтв у Петербурзі, а Андрій Осипович працював лікарем на кораблях Балтійського флоту. 25 грудня 1845 року в будинку А. О. Козачковського Т. Г. Шевченко написав свій геніальний «Заповіт», присвятив своєму переяславському другові вірші, із заслання написав низку листів, де з теплотою згадував Переяслав і його навколишні села. «Заповіт» став вершиною творчості поета. Причиною його створення була тяжка хвороба Тараса Григоровича. Він захворів на

³ Переяславський край у житті М. О. Максимовича першого ректора Київського університету // Переяслав у віках: До 1100-ліття першої згадки у літописному джерелі / авт.-упоряд.: В. Коцур, О. Колибенко. – Київ, 2007. – С. 201.

⁴ Там само. – С. 204.

прикінці грудня дорогою з рідного с. Кирилівка до Переяслава, дізнавшись про смерть свого друга (ілюстратора «Кобзаря») Якова де Бальмена. У будинку Козачковського тривав ремонт, тому Шевченко на певний час переїхав у с. В'юнище до декабриста Самойлова, де недуга його зовсім звалила з ніг. С. Самойлов доставив Т. Шевченка до А. Козачковського⁵. Андрій Осипович дбайливо доглядав за Тарасом Григоровичем.

У Переяславі Т. Г. Шевченко написав чимало своїх творів, багато працював у бібліотеці С. Самойлова. Мешканці с. В'юнище шанували поета як святого. Уже після смерті, у день його народження, в'юнищанські дівчата ходили селом і носили портрет поета, прикрашений рушником. Також відомо, що в день смерті Т. Г. Шевченка жителі села відправляли в сільській церкві панахиду⁶.

У червні й серпні 1859 року Т. Г. Шевченко знову побував у Переяславі. У червні він відвідав М. О. Максимовича, який мешкав у Прохорівці. У Переяславі зробив цікаві археологічні нотатки, замальовки Вознесенського собору, Михайлівської і Покровської церков, Старокіївської вулиці, древнього кам'яного хреста в Борисо-Глібському храмі, що стояв на р. Альта⁷. Саме в Переяславі геніальний український поет написав низку своїх творів, зокрема поеми «Наймичка», «Кавказ», «Присвяту» до поеми «Єретик». Шевченко любив мальовничі місця в сс. В'юнище та Андруші, бував на хуторах Глібівка і Борисівка.

Український історик і етнограф, член-кореспондент Петербурзької академії наук М. І. Костомаров (1817–1885) досліджував князівські та козацькі часи в Україні. Значну увагу він приділяв постаті Богдана Хмельницького, який був пов'язаний з Переяславом. М. І. Костомаров розглядає історію українського суспільства від часів занепаду Київської Русі до епохи гетьмана Богдана Хмель-

⁵ Переяслав у віках: До 1100-ліття першої згадки у літописному джерелі / авт.-упоряд.: В. Коцур, О. Колибенко. – Київ, 2007. – С. 189.

⁶ Тарас Шевченко на Переяславщині // Переяслав у віках: До 1100-ліття першої згадки у літописному джерелі / авт.-упоряд.: В. Коцур, О. Колибенко. – Київ, 2007. – С. 209.

⁷ Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки / відп. ред. О. М. Апанович. – Київ, 1954. – С. 82.

ницького. Перебуваючи в Києві, він познайомився з найавторитетнішим на той час українським ученим Михайлом Максимовичем, який походив з Переяславського повіту. У журналі «Основа» видруковано теоретичні праці М. І. Костомарова, зокрема «Думки про федеративний початок у Древній Русі», «Дві руські народності», «Риси народної південно-руської історії».

Однак основними його працями стали монографії «Богдан Хмельницький» (витримала кілька видань, у т. ч. в 1857 та 1876 рр.), «Руїна», (видана в 1879–1880 рр.), «Мазепа» і мазепинці» (1882–1884), «Гетьманство Юрія Хмельницького», який в історії Переяслава відомий організацією обстрілів міста. Крім того, у 1841 році Микола Іванович написав і видав трагедію «Переяславська ніч»⁸.

М. І. Костомаров відвідав Переяслав у 1884 році. Після поїздки в «Історичному віснику» з'явилася записка «Поїздка в Переяслав»⁹, у якій він характеризує місто як важливе своєю минувиною; висвітлює історію княжої доби; торкається подій, що відбувалися тут в Середньовіччі, порівнює Переяслав із сусідніми повітовими центрами; указує на те, що він здебільшого представляє археологічний інтерес, ніж інтерес економічний, вирізняючись мізерністю сучасного Миколі Івановичу життя. М. І. Костомаров звертає увагу на постать архімандрита Макарія Овруцького, гетьмана Богдана Хмельницького, згадує місцевого протоієрея Миколу Терлецького, який показав та розповів йому історію Успенської та інших міських церков. У записці вчений публікує ілюстрації Вознесенської церкви в Переяславі, Борисо-Глібської церкви в с. Борисівка, давньої каплиці на р. Альта.

Один із кращих знавців історії козацтва Лівобережної України О. М. Лазаревський (1834–1902) займався переважно історією козацтва, досліджував процеси, за якими посполиті XVII ст. були переведені в стан кріпаків, а козацька старшина – у стан дворян-

⁸ Пінчук Ю. А. Костомаров Микола Іванович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ, 2009. – Т. 5 : Кон–Кю. – С. 226.

⁹ Костомаров Н. И. Поездка в Переяслав // Исторический вестник. – Санкт-Петербург, 1884. – № 12. – С. 489.